

Тетяна Новікова

**ОПОЗИЦІЯ ПОВНОГОЛОСНЯ / НЕПОВНОГОЛОСНЯ
В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ
(структурний аспект)**

У статті досліджено мовні одиниці з неповноголосними та повноголосними звукосполученнями, що функціонують в сучасній українській мові, на базі сучасних словників, зафіксовано зміни в їх реєстрах.

Ключові слова: повноголосся, неповноголосся, церковнослов'янська мова, українська мова, церковнослов'янськ, лексема, лексичне значення.

Новикова Татьяна

**Оппозиция полногласия / неполногласия
в современном украинском языке (структурный аспект)**

В статье исследованы языковые единицы с неполногласными и полногласными звукосочетаниями, функционирующие в современном украинском языке, на базе современных словарей, зафиксированы изменения в их реестрах.

Ключевые слова: полногласие, неполногласие, церковнославянский язык, украинский язык, церковнославянизм, лексема, лексическое значение.

Novikova Tetiana

**Opposition of lexemes is with complete voice / incomplete voice
in modern Ukrainian (structural aspect)**

In the article language units are investigational with incomplete voice and complete voice combinations which function in modern Ukrainian on the base of modern dictionaries, changes are fixed in their registers.

Key words: lexemes are with complete voice / incomplete voice, ecclesiastical language, Ukrainian, ecclesiastical word, lexeme, lexical value.

Повноголосся вважають однією з найхарактерніших рис сучасних східнослов'янських мов [3, с. 70; 9, с. 58; 1, с. 106]. Під повноголоссям розуміють звукосполучення [oro], [olo], [ere], [ele] ([elo]) між приголосними, тобто *torot, *tolot, *teret, *telet (*telot). Саме повноголосся, за словами В.І. Борковського та П.С. Кузнецова, відокремлює східнослов'янську групу загалом від інших слов'янських мов [3, с. 70].

Однак в українській мові є чимало слів з неповноголоссям, тобто [ra], [la], [re], [le] на місці звукосполучень *tort, *tolt, *tert, *telt, що вважають церковнослов'янськими запозиченнями із старослов'янської (ст.сл.) та церковнослов'янської (цсл.) мов. Незважаючи на те, що походження української мови і стосунок її до церковнослов'янської досліджували багато лінгвістів, ця проблема до цього часу залишається дискусійною і не втратила своєї актуальності й на початку ХХІ ст. [16, с. 4].

Елементи системного підходу до історико-морфонологічних явищ повноголосних та неповноголосних форм східнослов'янських мов можна простежити у працях О.П. Безпалька, В.І. Борковського, Л.А. Булаховського, Ф.І. Буслаєва, О.Х. Востокова, Я.Ф. Головацького, М.А. Жовтобрюха, В.К. Журавльова, В.В. Колесова, П.С. Кузнецова, Є. Куриловича, М.О. Максимовича, Ф. Мареша, А. Мейє, Р. Нахтігала, І.І. Срезневського, Л.М. Устюгової, Г.А. Хабургаєва, Ю.В. Шевельова та ін.

Мета нашої статті полягає в тому, щоб систематизувати та проаналізувати мовні одиниці з повноголосними та неповноголосними звукосполученнями в сучасній українській мові, узагальнити відомості про історію розвитку неповноголосних та повноголосних кореневих морфем, охарактеризувати, як лексеми з повноголоссям та неповноголоссям представлені сучасними словниками української мови. Об'єктом нашого дослідження послужили лексичні одиниці з повноголосними і неповноголосними коренями, уміщені в „Словнику української мови” в 11-и т. (далі – СУМ), „Великому тлумачному словнику сучасної української мови” (далі – ВТССУМ) та в „Етимологічному

словнику української мови” (далі – ЕСУМ, слова якого будемо брати в квадратні дужки, напр. [верех]).

Загальновідомо, що колишні спільнослов'янські сполучення **tort*, **tolt*, **tert*, **telt* розвинулися в сучасне східнослов'янське повноголосся та в інші звукосполучення у мовах південних і західних слов'ян не раніше кінця VIII – початку IX ст., як про це переконливо свідчить доля слова *Карл*, перед тим запозиченого з германських мов [5, с. 65; 1, с. 109, 22, с. 131]. Розвиток повноголосся в давньоруській мові і відповідних до нього звукосполучень в інших слов'янських мовах відбувався вже тоді, коли спільнослов'янська мова перестала існувати [1, с. 109], тобто уже в ході розпаду праслов'янської мови на окремі мовні галузі, а завершився, мабуть, уже в період існування окремих слов'янських мов [5, с. 65]. Цим пояснюють те, що з давніх спільнослов'янських сполучень **or*, **ol*, **er*, **el* між приголосними виникли неоднакові відповідники в мовах східних, західних і південних слов'ян. В XI ст. повноголосні форми в давньоруській мові вже існували, хоч другий голосний, напевне, якісно ще відрізнявся від першого [1, с. 110; 10, с. 159-160].

В.В. Колесов також зазначає, що всі слов'янські мови змінили вихідне сполучення типу **tort*, але змінили по-різному. Відповідно, ця зміна відбулась у праслов'янський період, але завершилася вже в окремих слов'янських мовах. У східних слов'ян це мало відбутися у давньоруський період, оскільки російська, білоруська та українська мови однаково відображають повноголосся [11, с. 69]. Однак Ю. Шевельов стверджує, що протоукраїнські діалекти не успадкували ці зміни у спільний період для трьох слов'янських мов, тобто від давньоруської мови, а від праслов'янської мови, яка перейняла це явище з індоєвропейської [22, с. 122].

За словами А.П. Критенко, у південних діалектах праслов'янської мови (і в тих, що лягли в основу формування чеської і словацької мов) відбулась метатеза голосних і сонорних з одночасним подовженням голосних, у західних діалектах (за винятком країн північно-західних, де частково збереглися рефлексии *ǫr* у вигляді *or* і *ar* без перестановки) відбулась метатеза голосних і плавних без положення голосних, а в східнослов'янських діалектах розвинулося так зване повноголосся – плавний сонорний в сполученнях *tǫrt*, *tǫlt*, *tǫrt/tǫrt* виокремив після себе ще один голосний звук, аналогічний тому, який був перед сонорним, у результаті чого утворились двоскладові групи типу *tǫrǫt*, *tǫlǫt*, *tǫrǫt/tǫrǫt*. При цьому в південних і західних діалектах рефлексии сполучень типу *tǫrt*, *tǫlt*, *tǫrt/tǫrt*, *tǫlt/tǫlt* були однаковими, незалежно від характеру їх інтонації у праслов'янській мові, але в східнослов'янських діалектах характер колишніх інтонацій дифтонгічних сполучень з *r*, *l* зберігає свої сліди в протиставленні місць наголосу на першому чи на другому складі повноголосних сполук: у випадках з колишньою циркумфлексивою (спадною) інтонацією наголошується перший склад повноголосної сполуки, у випадках з колишнім акутом або новим акутом (висхідні інтонації) наголос припадає на другий склад повноголосної сполуки. Щодо праслов'янської групи *tǫlt*, то вона в усіх основних випадках на східнослов'янському діалектному ґрунті вже перед цим перетворилася у *tǫlt*, а далі закономірно в *tǫlǫt* [5, с. 63].

Отже, повноголосся відмежувало протоукраїнські діалекти із заходу (від протопольських, протословацьких) та півдня (від протоболгарських). Натомість, коли не зважати на дрібні деталі, повноголосся віднаходиться також у слов'янських діалектах, розташованих північніше (протобілоруських і проторосійських) [22, с. 131-132].

Відомо також і те, що виникнення повноголосних звукосполучень пов'язане з дією закону відкритого складу [1, с. 106]. Закон відкритого складу зумовив розвиток складотвірної властивості сонантів і разом з тим розпад дифтонгів, оскільки між

голосними [o], [e] та сонантом [r], [l] стала проходити межа складу. Однак складотвірну властивість [r], [l] слов'янські мови в цій позиції не зберегли. Її втрата викликала появу після сонанта нового голосного в одних мовах і метатезу в групах [or], [ol], [er], [el] – в інших [10, с. 154-155].

Отже, праслов'янські дифтонгічні сполучення „голосний повного творення + плавний” між приголосними (**borda*, **golva*, **bergъ*, **melko*) піддалися перетворенню досить пізно, уже після розпаду праслов'янської єдності. Неоднакова доля цих сполучень у різних групах слов'янських мов сприяла утворенню великого корпусу етимологічно споріднених коренів з характерними зовнішніми ознаками типу *torot* (укр. *борода*, *голова*, *берег*, *молоко*), *trat* (болг. *град*, *глава*, *брег*, *млеко*) чи *trot* (пол. *broda*, *glowa*, *brzeg*, *mleko*), що однозначно вказують на мовну приналежність цих коренів. У кожній слов'янській мові слова з такими коренями, з одного боку, є показниками праслов'янських витоків кореневої морфеми, а з іншого – дають змогу знаходити джерела іншомовного впливу в тих випадках, коли звучання кореня не збігається з характерним звучанням конкретної мовної групи [17, с. 28].

В історії слов'янських мов змінився фонемний склад коренів, до яких в праслов'янський період входили „голосний повного творення + плавний”, у багатьох випадках ускладнилася їх структура, чому сприяли їх морфологічні процеси опрощення, а також відбулися семантичні зміни, зумовлені внутрішнім семантичним розвитком кореня чи іншомовним впливом, тобто зміни зачепили і план форми, і план змісту [17, с. 28-29].

Зібравши та систематизувавши лексичні одиниці сучасної української мови з повноголосними та неповноголосними формами, можемо проаналізувати, як вони представлені у сучасних словниках української мови.

Так, у СУМі та ВТССУМі знайдено такі повноголосні форми українських лексем, які співвідносяться з неповноголосними: *берег*, *берегти* (-ся), *береза*^{1,2}, *березень*, *берест*^{1,2}, *болото*, *борода*, *бородавка*, *борозна*, *борозда*, *бороти* (-ся), *боронити*¹ (-ся), *борошно*, *веред*^{1,2}, *верем'я*, *верес*, *вересень*, *вереск*, *верещати*, *верета*, *веретено*, [веретенце] (бот.), *веретище*, *волога*, [волод], *володіти*, *волокти*, *волоцюга*, [воловичильне], *волос*, *волосся*, *волосяниця*, *волюсть*, *ворон*^{1,2}, *ворона*, [воронячка (чорна)] (бот.), *ворота*, *ворох*, [з]ворохобити, *голова*, *голод*, *голос*, *горобець*, *гброд*, *горбд*, *городити*, *дерево*, *джерело*, *долоня*, *долото*, *дорога*, *дорогий*, *жероб*^{1,2}, *жолоб*, *здоров'я*, *золото*, *колода*^{1,2}, *колодязь*, *колос*, *колоти* (-ся), *колотити*, *короб*, *корова*, *коровай*, *король*, *короста*, *короткий*, *мережа*, *молодий*, *молоко*, *молот*, *молоти* (-ся), *молотити* (-ся), *мороз*, *морока*, *суморок*, *норов*, *оберем*, *оболок*, *оборот*, *ожеледь*, *очерет*, *перед*^{1,2}, в(у)перезати, *полова*, *половий*¹ (колір), *поломіль*, *полон*, *полоса*, *полоскати*, *полоти* (-ся), *полотно*, *полохати* (-ся), *полошити* (-ся), *порожній*, *пором*, *порося*, *пороти*^{1,2} (-ся^{1,2}), *порох*^{1,2}, *селезінка*, *серед*, *середина*, *середа*, *сковорода*, *скоморох*, *скором*, *соловей*, *соловий*, *солод*, *солодкий*, *солоний*, *сором*, *сорочка*, *стерегти*, *сторож*, *сторона*, *тверезий*, *терebити* (-ся), *толока*^{1,2}, *толок* (знаряддя праці), *толочити* (-ся), *хворост*, *холод*, *холоп*, *холостий*, *хоробрий*, *хороми*, *хоронити*, *худобахолок*, *черев*, *черевик*, *череда*^{1,2}, *через*, *черес*, *череп*, *чересло*, *шолом* та їх похідні в українській мові.

В українській мові є слова із *-оро-*, *-оло-*, *-ере-*, *-еле-*, які на думку вчених, не належать до повноголосся. Так, у слові *пелена*, яке в церковнослов'янській мові мало словоформу *пелена* і яке походило з праслов'янської **pelnā*, **pelenā*, П.Я. Черних вважає, що звукосполучення *-еле-* утворилося з *-ел-*, яке входить до складу кореня *пел-*, та *-е-*, яке є частиною суфікса *-ен-*, тому до повноголосся воно не належить [20, с. 73]. На думку О. Шахматова, сполучення *ор* не змінилося в повноголосну форму ще й тоді, коли в ньому довгий *р* (як і *р* в *ер* та *л* в *ол*, *ел*) скоротився ще на спільнослов'янському ґрунті перед наголосом, який безпосередньо після плавного приголосного не стояв [21, с. 33-34]. На нашу думку, прикладом цього можуть бути лексеми *зелений* – ст.сл *зѣленѣ* – псл.

*zelenь(ь) [8, II, с. 257] та *верей* „стовп, на який навішують ворота”, [верія], [верей] „засув” – ст.сл. **вєрѣа** – псл. *verēja. О. Шахматов зазначає, що цим можна пояснити і відсутність повноголосся в українському слові *шкаралупа* та його похідному *шкаралупка* при церковнослов'янському **скралоупа** [21, с. 33-34]. Ю. Шевельов порівнює лексеми *пелена* та *белена* і з цього приводу зазначає, що це дві різні основи: „Перші основи склалися з коренів *r_eal- і *b_eal- та суфікса -an- (як він представлений у ст.ц.сл. **пелена**), а друга містила той самий корінь і суфікс -n-. На яких із цих двох основ базуються українські форми, встановити в жоден спосіб неможливо, але якщо то справді були форми типу *r_ealn- і *b_ealn-, рефлекс *ele* з акцентуаційного погляду виправданий” [22, с. 127]. Однак ЕСУМ лексему [белена] „блекота чорна” виводить з псл. *belnъ (*belna) або *bьlnъ (*bьlna) [8, I, с. 165], що у першому випадку виправдовує рефлекс *ele* з акцентуаційного погляду.

Лексема *чоловік* також своєрідна за своїм творенням: походить з псл. *čelověkъ, утворене за допомогою слів *čelo (рід) і *věkъ (син, дитя) [18, IV, с. 328; Ц, с. 534], у старослов'янській мові мала форму **чловѣкъ** [18, IV, с. 328].

Церковнослов'янськими з неповноголосними сполученнями в сучасній українській мові вживають значно рідше, аніж з повноголосними, і частіше паралельно зі східнослов'янським повноголоссям (іноді з іншим лексичним значенням).

У сучасній українській мові до цієї групи відносять такі слова: *благо, брань, владика, власть, [власяниця], в(у)раг, вражда, врата, вредний, врем'я, [вретиче], глава^{1,2}, глагол, глас, град², ограда, древо, здравиця, здравствувати, злато, злонравний, крагулець, крамола, крат, младенець, мрець, облада, область, облачати (-ся), облачити (-ся), плевели, прах, праща, пред, през, сласний, с(т)рам, сребро, страж, странний, сумрак, треба^{1,2}, храм, хранитель, чреватий* та їх похідні в українській мові.

На думку Ю. Шевельова, в сучасній українській мові є випадки, коли неповноголосі форми вживаються замість повноголосних або поряд із ними. Слова *промінь, хлопець, скромний* і *крок*, що не мають повноголосних відповідників, походять від польських *promień, chłopiec, skromny* і *krok*; слово *треба* – від пол. *trzeba* [22, с. 133]. Ми погоджуємося з думкою Ю. Шевельова з приводу віднесення запозичених лексем (здебільшого полонізмів) зі звукосполученнями -ро-, -ло- до неповноголосних, однак не погоджуємося з тим, що слова *промінь* і *хлопець* не мають повноголосних відповідників, оскільки словники фіксують [п^оромінь] і *холоп*. А щодо слова *скромний*, то воно й не може мати повноголосний відповідник, оскільки виводиться не з *tort, порівн.: *скромний* ← псл. *sьkromьnъ, похідне від *kroma „край; перегородка” [8, V, с. 289].

Чимало слів з неповноголосними сполученнями (за ЕСУМ, „Етимологическим словарем русского языка” та „Етимологічним словником слов'янських мов”) прийшли в українську мову через посередництво інших мов:

з польської мови: *благати*, що має в українській мові низку похідних – *благальний (-но), благаючий, благаня, неблаганний (-но), неблаганність, переблагати, у(в)благати, ублажати, ублажити* (хоча *благо* і похідні в українській мові – старослов'янського походження); *брама; власний* та похідні в українській мові – *власне, власник, власність, землевласник (-иця), рабовласник (-иця), рабовласництво, рабовласницький, шахтовласник; властивий* та похідні в українській мові – *властивець, властивість, властен* (хоча – цсл. **власть**); *злато* та його однокореневі – *златавий, злотий^{1,2}, злотистий (-то), злотний, злотник, злотницький, злот, злотоверхий, злотоглав, злотоглавий^{1,2}, злотокосий, злотопогонник, злототканий, злотоцолій, позлота, позлотити, позлочений, позлотистий, сутозлотий, сухозлотний, сухозлотиця, щироозлотий, щироозлотний; крот; плаз* та похідні *плазом, плазувати; племінь* та його похідні *племенистий (-о), племинитися, племіння, племінити, племінючий, племінкий, племінець, племінчик; промінь* та похідне *променевий; сребро* та його похідні в українській мові – *сребреник, сребристий; скроня, стокротка; хлоп¹*, що має в українській мові похідні – *хлопець,*

хлопище, хлопійко, хлопка, хлопок, хлопство, хлопський, хлопців, хлопцюга, хлопча, хлопчак, хлопчакуватий, хлопчатко, хлопчачий, хлопчення, хлопчик, хлопчиків, хлопчин(к)а, хлопчисько, хлопчикок, хлопчище, хлоп'я, хлоп'яга, хлоп'як, хлоп'ятко, хлоп'яточко, хлоп'яцтво, хлоп'яцький, хлоп'ячий, хлоп'ячість;

з польської або чеської: *влада*, що має в українській мові похідні – *владати, владарка, владарний, владарювати, владний (-но), владник, владність, владолюбець, владолубство, владолубний, владування, владувати, владуций, двовладдя, єдиновладдя, єдиновладний, завладати, звладати, можновладець, можновладний, можновладність, можновладник, можновладство, обезвладнювати, обезвладнити, обезвладніти, обезвладнюючий, повновладдя, у(в)севладний (-но), підвладний, підвладність, у(в)севладність, самовлада, самовладання, самовладдя, самовладець, самовладник, самовладця, самовладний (-но), самовладність, самовладство* (хоча *владика* і його похідні в українській мові – старослов'янського походження);

з російської: *гражданка, гражданський; область* та його похідні в українській мові *обласник, обласництво; здоров'я, заздравиця, здравниця, здоровомислячий, здравствувати, здравствувати (-ся);*

з чеської: *кряля, кралечка;*

з чеської або словацької: *скрань; оглав;*

із тюркських: *клубук; крагулець;*

зі східнороманських мов: *млака* (Ю. Шевельов зазначає, що регіонально (на південному заході) й зовсім малим числом представлені неповноголосні запозичення з сучасної болгарської мови, зазвичай за румунського посередництва [22, с. 134]).

Ю. Шевельов також вказує, що численні неповноголосні форми словацького й польського походження трапляються в говірках, що межують із цими двома мовами (лемківських), де маємо *древо*, [страна] – у знач. *країна* (серед наших матеріалів – це похідні *странний, странній, странник, странниця*) [22, с. 134]. Однак ЕСУМ фіксує лексему *древо* як фонетичний варіант повноголосної форми *дерево*, що поширився під впливом старослов'янської та західнослов'янської мов [8, II, с. 124], а *странний, странній, странник, странниця* (похідні від *страна*) – як запозичення з церковнослов'янської мови: ц.сл., ст.сл. *странникъ*, похідне від *страна* „сторона” [8, V, с. 432]; рос. *страна* – запозичення з цсл., замість корінного *сторона*; сюди ж *странник* – ст.сл. *странникъ* [18, III, с. 771]; до того ж ст.сл. *страна* – у польській мові *strona* „сторона, край” [19, с. 455].

О.П. Безпалько зазначає, що не кожне сполучення *ра, ла, ре, ле* між приголосними в сучасних східнослов'янських мовах є запозиченням з інших слов'янських мов відповідником до повноголосся. Лише тоді такі сполучення відповідають повноголосним, коли вони розвинулися з *торт, толт, терт, телт*. Паралельно до них існують або обов'язково існували повноголосні форми [1, с. 111].

І.О. Бодуен де Куртене виокремлював чергування *-oro-/-ra-, -olo-/-la-, -ere-/-re-, -olo-(-ele-)/-le-* (*ворот-/врат-, город-/град-, норов-/нрав-, голов-/глав-, перед-/пред-, пере-/пре* та ін.), наголошуючи на 1) їх запозиченості та 2) зв'язку цих чергувань з семасіологічними різноманітностями. На думку вченого, „запозичений член альтернативи має переважно абстрактне, піднесене, літературне, урочисте значення, тоді як члену, що виник на ґрунті рідної мови, властиве значення конкретніше, буденніше, простіше” [2, с. 317, с. 307] (див. також працю О.М. Тихонова [15, с. 249, с. 243]).

О.П. Гвоздев з цього приводу зазначав: „І за своїм положенням, і за функціями у сучасній мові вони не можуть бути прирівняні до найбільш типових історичних чергувань. Жодне з них не є морфологічно обов'язковим...” [6, с. 261]. Дослідник звертав увагу на те, що слова з повноголоссям / неповноголоссям зазвичай належать до різних

словотвірних гнізд. На думку вченого, різниця між *власть* і *волость*, *прах* і *порох* під кутом зору сучасної мови така ж, як і між *град* (атмосферні опади) і *город*, *брати* і *боротися* [6, с. 260-263]. Таку думку вважаємо надто категоричною, оскільки це залежить від того, наскільки розбігаються значення.

Особливих зауважень потребує питання про другий тип повноголосся, тобто про сполучення, у яких редукований передував плавному (ṭrt, ṭrt, ṭlt) і які розвивалися однаково в усіх давньоруських говорах (хоча, можливо, й у дещо різний для різних говорів час) [3, с. 105]. Стосовно часу виникнення другого повноголосся існують різні погляди. Деякі лінгвісти вважають, що це період занепаду редукованих (2-а половина XII-XIII ст.), інші – більш ранній період [12, с. 383]. Але останнім часом вважають, що друге повноголосся з'явилося до занепаду редукованих, а завершилося із занепадом редукованих [7, с. 23-24].

Отже, до першого типу повноголосся належать слова зі сполученнями типу *torot*, *tolot*, *teret*, *telet*, що відповідають спільнослов'янським сполученням **tort*, **tolt*, **tert*, **telt* та церковнослов'янським *trat*, *tlat*. До другого типу повноголосся належать сполучення *ogo*, *olo*, *ege*, *ele*, які в давньоруській мові позначалися *-ьр-*, *-ьр-* між приголосними [3, с. 106], тобто у сполученнях типу **ṭrt* редукований знаходився завжди в сильній позиції, у всіх східнослов'янських мовах [ъ] змінився в [о], а [ь] – в [е]. Тому на місці таких сполучень з'являються повноголосні сполучення *-оро-*, *-оло-*, *-ере-* [7, с. 23].

У сполученнях типу **ṭrt* складоподіл проходив або перед плавним, або після нього. Тоді, коли складоподіл проходив перед плавним, звуки [r] і [l] опинилися перед приголосним і розвивали складовість, у результаті чого у подібного типу сполученнях з'явилося не два, а три склади (цей процес відбувається одночасно із занепадом редукованих): *т̣ьр/г̣ь > т̣ьр/г̣ь*. Доля подібних сполучень залежала від наступного складу: якщо сполучення редукованого з плавним знаходилось перед складом зі слабким редукованим, то відбувалося друге повноголосся (складовий плавний за рахунок наступного короткого складу з редукованим був, імовірно, довгим, і тому в епоху занепаду редукованих через утрату складовості відбувався перехід [ъ] в [о] і [ь] в [е], а через утрату довготи – розвиток другого голосного цієї ж артикуляції після плавного приголосного) [7, с. 23]: н-д, укр. [веревка] ← д.руське *вьрвь* ← ст.сл. *врѣвь* ← прасл. **ṿṛoṿь*.

Таке повноголосся є досить не послідовним і трапляється дуже рідко, здебільшого в діалектній мові. У працях з історії мови як приклади спостерігаємо такі лексеми [веревка], [верех], [терен], [толок] (див. [3, с. 106; 12, с. 383; 7, с. 23]).

Ми можемо доповнити список згаданих слів ще такими прикладами:

укр.	др.	ст.сл., ц.сл.	прасл.
[веревка], [веревочник], [веревчатий] (від <i>вервечка</i>)	<i>вьрвь</i>	врѣвь	* <i>ṿṛoṿь</i>
[верех], [верес] (від <i>верх</i>)	<i>вьрхъ</i>	врѣхъ, врѣхъ	* <i>ṿṛox̣ь</i>
[веречи] (від <i>вергати</i>)	<i>вьргнути</i>	врѣгж, врѣшгти	* <i>ṿṛog̣ь, *verg̣ti</i>
корінь -ворот- , із яким в українській мові є ще слова, що походять від <i>вертіти</i> і <i>вертати</i> (88 слів)	<i>вьртѣти</i>	врѣтѣти, врѣтѣти	* <i>ṿṛoṭěti</i>
[волочниця] (ент.) (від <i>вовк, вовчок</i>)	<i>вьлкь, вьлчькь</i>	влькь	* <i>ṿḷoḳь</i>
[горон], [горен(ь)], [горинь] (від <i>горно</i>)	<i>гьрнъ</i>	грѣнъ	* <i>g̣ṛoṇь</i>
<i>терен</i> (у зн. <i>рослина</i>), <i>дерен</i> , [теренина], [тереняк], [теринь], [теренний]	<i>т̣ьрнъ</i>	трѣнъ, дрѣнъ	* <i>ṭṛoṇь, *ḍṛoṇь</i>
[толок] (від <i>толкувати</i>)	<i>т̣ьлкь</i>	тлѣкь	* <i>ṭyḷḳь</i>

Як відзначає Ю.М. Грицкевич, важливо вміти розрізняти перше і друге повноголосся: якщо існує паралель з неповноголосним (*золото – злато, город – град*), то це перший тип повноголосся; якщо ж повноголосне сполучення, зазвичай, чергується з *-ол-, -ор-, -ер-* (*верех – верх*), то це другий тип повноголосся [7, с. 24].

Зіставивши повноголосні / неповноголосні лексичні одиниці за словниками, знаходимо певні розбіжності: відсутність або наявність у тому чи тому словнику. Так, наприклад у „Великому тлумачному словнику сучасної української мови” не знаходимо вже таких, зафіксованих СУМом, неповноголосних слів, як *благодієність, благообразний, благотворитель, благоуханный, властивець, вражда, враждати, враждувати, врем'я, глагол, гласити, древо, деревце, здоровомислячий, злонравний, злонравність, крат, младенець, младенчий, облагоображувати, облагообразити, облагоображуватися, облагообразитися, обласницький, огласка, оглашений, передграддя, перегласовка, преблаготолучний, преблаготолучно, предковик, проблаженствувати, розглагольствувати, розглагольствування, хранитель, хранителька, чреватий, чреватість, чревоіцання, чревоіцатель, чревоіцателька, чревоіцати; дієприкметників активного стану теперішнього часу з суф. *-уч-, -юч-*, що не властиві сучасній українській мові: *благословляючий, обезвладнюючий, облагороджуючий*.*

Однак у ВТССУМі знаходимо лексеми, які не зафіксував СУМ, – *благодійництво, вражча, златник, облагозвучений* (хоча *облагозвучити* зафіксоване СУМом), *оглав, оглавець, поворотень* (II тип повноголосся), *предвік* (хоча *предвічний* є в СУМі), *предківський, предці, предця, през, ураг* (хоча *ураговий* СУМ фіксує).

Подібне спостерігаємо й зі словами з повноголоссям. Так, у ВТССУМі не знаходимо слів *долошка* (не властиве українській мові, русизм), *золотильниця* (хоча *золотильник* є) *колодачик* (*колодач* зафіксоване), *огородник, огородництво, перегорода, перегороджувати, перегородити, передгороддя, середудня, сорокогін, срібло-золото, срібноволосий, черевоугодник, черевоугодництво*. Проте у цьому словнику знаходимо слова *золотарник, золотарство, золотарський, золотодобувач, оберем, обмолодь, полом'яний*, відсутні в СУМі.

Деякі слова втратили окремі свої значення. Так, наприклад, у ВТССУМі уже не знаходимо такі значення слів: *глава*¹ – *уроч.*, 1. *заст.* Голова [14, II, с. 78]; *глас* – 1. *заст.* Голос (у 1 знач.) [14, II, с. 80]; *город* – 1. *розм., рідко.* Місто [14, II, с. 135]; *гражданка* – 1. *Гражданський шрифт* [14, II, с. 154].

А деякі лексеми, навпаки, набули нових значень: *блаженний* – 2. У християнстві – юродивий, а також про деяких святих [4, с. 55]; *дерево* – 3. *спец.* Зв'язний неорієнтований граф без циклів [4, с. 215]; *золотий* – 8. Пов'язаний із п'ятдесятиліттям, з п'ятдесятою річницею існування чого-небудь. 9. Пов'язаний із завоюванням, присудженням золотої медалі за перше місце у спортивних змаганнях, на конкурсі та ін. [4, с. 381]; *золото* – 5. *розм.* Про золоту медаль (золоті медалі) за перемогу, перше місце в спортивних змаганнях, на конкурсі та ін. [4, с. 381]; *новобранець* – 2. *перен.* Про нового члена, якого-небудь колективу, новачка [4, с. 629].

Порівняно із СУМом у ВТССУМі група слів подана без позначки *ц.-с.* (церковнослов'янське): *благодать, бранний, брань, владика, владичтво, владичити, владичиця, владичний, врата, триглавий; уроч.* (урочисте) *глава*¹; чи замість однієї позначки зафіксована інша: *суньголов* (у СУМі – *діал.*, а в ВТССУМі – *зах.*).

Зауважимо, що у ВТССУМі слова *огласити, огласитися* відсилають до слів *оглашати, оглашатися*, хоча самі слова *оглашати, оглашатися* у словнику відсутні; *древко, ограда* мають значення „пестл. до *древко*”, „зменш. до *ограда 1*”, однак самих слів *древко, ограда* у ВТССУМі не спостерігаємо.

У слові *володар* як у СУМі, так і у ВТССУМі наголос падає на останній та передостанній склади, а в слові *володарка* у ВТССУМі акцентовано лише другий склад, на

відміну від СУМу, де наголос, за аналогією до слова *володар*, подвійний – на другому та на передостанньому складі.

Отже, систематизувавши та проаналізувавши мовні одиниці з повноголосними та неповноголосними звукосполученнями в сучасній українській мові, узагальнивши відомості про історію розвитку повноголосних та неповноголосних форм, простеживши їх репрезентацію в сучасних тлумачних словниках, констатуємо, що в сучасній українській мові є досить великий пласт лексичних одиниць з повноголосними (що належать до першого типу) й неповноголосними коренями, які походять від праслов'янських коренів „голосний повного творення + плавний” між приголосними, і цей потужний пласт лексики є одним із джерел урізноманітнення та збагачення виразових можливостей української мови.

Зібраний нами матеріал показав, що питомо українських слів з повноголосними сполученням в сучасній українській мові значно більше, аніж з неповноголосними, які найчастіше мають різні стилістичні позначки, що вказують на їх походження та сферу вживання.

Помітні зміни між реєстрами СУМу (1970-1980) та ВТССУМу (2003): чимало слів з неповноголосними рисами або не зафіксовані ВТССУМом (*благотворитель, благоуханный, вражда, врем'я, глагол, хранитель* та ін.), або не взяті до уваги всі їхні значення (*глава, глас, гóрод* та ін.), або відсутня стилістична позначка *ц.-с.* (порівн.: *брань, владика, врата* та ін.). Хоча деякі церковнослов'янізми представлені ВТССУМом, які не подані у СУМі (*вражча, златник, оглав, предвік, през* та ін.), але здебільшого це слова повноголосні або сучасні українські (за словотвірними показниками), які мають відповідники (кореневих морфем) у церковнослов'янській мові (*золотарник, золотарство, золотарський, золотодобувач, оберем, обмолодь; облагозвучений, предківський* та ін.).

Думаємо, що потужний пласт церковнослов'янської лексики ще потребує подальшого дослідження.

Література

1. Безпалько О.П. Історична граматики української мови. – 2-е вид., виправл. / О.П. Безпалько, М.К. Бойчук, М.А. Жовтобрюх, С.П. Самійленко, І.Й. Тараненко – К. : Рад. школа, 1962. – 510 с.
2. Бодуэн де Куртенэ И.А. Некоторые отделы „сравнительной грамматики” славянских языков / И.А. Бодуэн де Куртенэ // Бодуэн де Куртенэ И.А. Избранные труды по общему языкознанию. – М. : Изд-во АН СССР, 1963. – Т. 1. – С. 265–347.
3. Борковский В.И. Историческая грамматика русского языка / В.И. Борковский, П.С. Кузнецов. – М. : Изд-во АН СССР, 1963. – 512 с.
4. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. – К. ; Ірпінь : ВТФ „Перун”, 2003. – 1440 с.
5. Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов / за ред. О.С. Мельничука. – К. : Наук. думка, 1966. – 595 с.
6. Гвоздев А.Н. Роль исторических чередований в современном русском языке / А.Н. Гвоздев // Гвоздев А.Н. Избранные работы по орфографии и фонетике. – М. : Просвещение, 1963. – С. 251–263.
7. Грицкевич Ю.Н. Историческая грамматика русского языка / Ю.Н. Грицкевич. – Псков : ПГПИ имени С.М. Кирова, 2003. – 100 с.
8. Етимологічний словник української мови : у 7-и т. / ред. кол. О.С. Мельничук (гол. ред.), І.К. Білодід, В.Т. Коломієць, О.Б. Ткаченко. – К. : Наук. думка, 1982–2006. – Т. I–V.
9. Жовтобрюх М.А. Історична граматики української мови / М.А. Жовтобрюх, О.Т. Волох, С.П. Самійленко, І.І. Слинько – К. : Вища школа, 1980. – 320 с.
10. Історія української мови : Фонетика / ред. кол. В.В. Німчук (гол. ред.), М.А. Жовтобрюх, В.М. Русанівський. – К. : Наук. думка, 1979. – 367 с.
11. Колесов В.В. Историческая фонетика русского языка / В.В. Колесов. – М. : Высшая школа, 1980. – 215 с.
12. Лингвистический энциклопедический словарь / гл. ред. В.Н. Ярцева. – М. : Сов. энциклопедия, 1990. – 685 с.
13. **Полный церковно-славянской словарь (со внесениемъ въ него важнѣйшихъ древне-русскихъ словъ и выражений)** / сост. Г. Дьяченко. – М. : Издательский отдел Московского патриархата, 1993. – 1120 с.

14. Словник української мови : в 11-и т. / за ред. І.К. Білодіда. – К. : Наук. думка, 1970-1980. – Т. I-XI.
15. Тихонов А.Н. Старославянизмы в словообразовательной системе русского языка (на материале гнезд однокоренных слов) / А.Н. Тихонов // X Международный съезд славистов. Славянское языкознание : Доклады. – М. : Наука, 1988. – С. 238–250.
16. Устюгова Л.М. Слова с полногласными и неполногласными корнями в системе словообразования русского языка : автореф. дис. ... докт. филол. наук, спец. 10.02.01 „Русский язык” / Л.М. Устюгова. – М., 2000. – 52 с.
17. Устюгова Л.М. Слова с полногласными и неполногласными корнями в системе словообразования русского языка : дис. ... докт. филол. наук / Л.М. Устюгова. – Ужгород, 2000. – Т. 1. – 445 с.
18. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка : в 4-х т. – 2-е изд., стереотип. / М.Фасмер ; пер. и доп. О.Н. Трубачёва. – М. : Прогресс, 1986–1987. – Т. I–IV.
19. Цыганенко Г.П. Этимологический словарь русского языка / Г.П. Цыганенко. – К. : Рад. школа, 1970. – 599 с.
20. Черных П.Я. Историческая грамматика русского языка : Краткий очерк : Пособие для пединститутов. – 2-е изд. / П.Я. Черных. – М. : Учпедгиз, 1954. – 335 с.
21. Шахматов А.А. Курс истории русского языка : в 3-х ч. – 2-е изд. / А.А. Шахматов. – СПб., 1911–1912. – Ч. II. – 132 с.
22. Шевельов Ю. Исторична фонологія української мови / Ю. Шевельов ; пер. з англ. С. Вакуленка, А. Даниленка. – Х. : Акта, 2002. – 1054 с.
23. Этимологический словарь славянских языков: Праславянский лексический фонд / под ред. чл.-кор. АН СССР О.Н. Трубачева. – М. : Наука, 1974–2003. – Вып. 1–30.